

دائرةالمعارف مصاحب؛ اثری فراتر از یک کتاب

در میان کارهایی که غلامحسین مصاحب انجام داد، سرپرستی دائرةالمعارف جایگاهی ویژه دارد. او در جریان این کار عظیم که چند دهه طول کشید، مفاهیم، ارزش‌ها و شیوه‌های تازه‌ای در پژوهش و نشر کتاب به فرهنگ ایران افزود. دانشنامه‌نویسی را بسیاری از صاحب‌نظران یکی از نقطه‌های عطف حیات فکری انسان ارزیابی می‌کنند. تدوین دانشنامه‌ها پاسخ به نیاز جامعه برای تکامل فرهنگی و معنوی است.

جامعه‌ای پویا همواره با پرسش‌های تازه‌ای روبروست. جامعه‌ای که پاسخ تمام پرسش‌های احتمالی را در احکامی از پیش مشخص شده خلاصه و محدود می‌کند راه را بر پویندگی و پیشرفت بسته است. عصر روشنگری انسان مدرن را پرسنده و جوینده‌ای می‌داند که دنبال دانشی متکی بر عقلانیت و اصول علمی باشد.

دانشنامه‌ای متناسب با نیازهای دوران مدرن

برخی معتقدند که زبان فارسی پیش از دائرةالمعارف مصاحب اثری هم‌تراز، که با معیارهای دکتر غلامحسین مصاحب علمی و بر پایه دانش امروز تدوین شده باشد سراغ ندارد.

از این منظر آثاری چون فرهنگ نفیسی و لغتنامه دهخدا نیز، به رغم جایگاه مهمی که در فرهنگ معاصر ایران دارند به معنای واقعی و امروزی کلمه دانشنامه نیستند. این کتاب‌ها جنبه‌های با ارزش فراوان دارند اما از عهده انجام وظایفی که دنیای مدرن برای دانشنامه تعریف می‌کند بر نمی‌آیند.

در تعریف امروزی، دانشنامه باید حاوی اطلاعاتی فشرده، قابل اعتماد، قابل فهم و متناسب با نیاز استفاده‌کنندگان از آن باشد.

عده‌ای معتقدند آثاری چون "کتاب شفا"ی ابن سینا یا "احصاءالعلوم" ابونصر فارابی تا حدود زیادی به دانشنامه‌های امروز نزدیک هستند. عده‌ای دیگر اعتقاد دارند اغلب کتاب‌هایی که در گذشته تالیف شده، به گونه‌ای تخصصی فقط به یک حوزه از علوم پرداخته‌اند و با ویژگی‌ها و نیازهایی که امروز برای دانشنامه تعریف می‌شود بیگانه‌اند.

آنچه تقریباً تمام صاحب‌نظران بر سر آن اتفاق نظر دارند این نکته است که دانشنامه‌نویسی علمی با مصاحب آغاز شده و دائرةالمعارفی که زیر نظر او تدوین شد، به لحاظ پایبندی بر اصول پذیرفته شده بین‌المللی دانش امروز قابل قیاس با هیچ کتاب پیش از آن نیست.

اگر تعریف‌های دوران جدید از دانشنامه ملاک باشد دائرةالمعارف مصاحب کاربردیترین کتابی است که در این زمینه به فارسی تالیف شده است. برخلاف تفصیل بیش از نیاز برخی از مقاله‌ها در بعضی از آثار مشابه در جلد نخست دائرةالمعارف، هر یک از مقاله‌ها به طور متوسط ده سطر و در جلد دوم پانزده سطر بیشتر نیستند.

حاصل پژوهشی روشمند

دانشنامه‌ها باید مجموعه‌ای از دانش زمان نگارش را گردآورد. در آثاری که از گذشته به این عنوان به جا مانده، گاهی نظریه‌پردازی‌ها و تئوری‌های اثبات نشده مولفان نیز در کنار "دانش" روز جا گرفته است.

یکی دیگر از تفاوت‌ها به فردی بودن کار گذشتگان و گروهی بودن تالیف دانشنامه‌های امروزی بازمی‌گردد. ضرورت گسترش علوم و تفکیک حوزه‌های تخصصی ایجاب می‌کند که تالیف مقاله‌های هر بخش به متخصصان همان علوم سپرده شود.

در اینجا نکته‌ی مهم ساز و کار و قالبی است که باید برای تدوین دانشنامه مشخص شود. از عصر روشنگری در کشورهای غربی روشمند بودن پژوهش جزئی از فعالیت و وجود موسسه‌های آموزش عالی است. ظاهراً قاعده‌مند کردن اصول پژوهش به زمان ارسطو و افلاطون بازمی‌گردد.

برخی از صاحب‌نظران معتقدند نطفه دانشنامه‌های امروز در همان روزگار بسته شد، اما ضرورت دست یافتن آسان همه شهروندان به دانش روز در دوران روشنگری شکل گرفت و باعث پدید آمدن دانشنامه‌های امروزی شد. با این پیش‌فرض آشکارتر می‌شود که تالیف دانشنامه‌ای مطابق استانداردهای علمی جهان در کشوری چون ایران با چه دشواری‌هایی روبروست. جنبه‌ای از این دشواری‌ها را می‌توان در سرنوشت انتشار دایره‌المعارف مصاحب و مقایسه آن با نمونه‌های غربی دید.

چهل سال فاصله انتشار جلد اول و سوم

یکی از معتبرترین دانشنامه‌های جهان بریتانیکا است که چاپ آن به قرن هجدهم میلادی بازمی‌گردد. این مجموعه نخستین بار میان سال‌های ۱۷۶۸ تا ۱۷۷۱ میلادی در اسکاتلند منتشر شد. بریتانیکا که الگوی برخی از دانشنامه‌های مهم غربی است از زمان انتشار به طور مرتب ویرایش و یافته‌ها و اطلاعات جدید علمی به آن افزوده می‌شود.

انتشار دایره‌المعارف مصاحب که در سه جلد تنظیم شده، نزدیک به چهل سال طول کشید. شروع تالیف دایره‌المعارف به اواسط دهه‌ی سی خورشیدی بازمی‌گردد. این اثر به پیشنهاد و با پیگیری محمد صنعتی‌زاده بنیان گرفت که چند سال پیش از آن موسسه انتشارات فرانکلین را در ایران تاسیس کرده بود.

صنعتی‌زاده پس از جستجوی فراوان مصاحب را برای سرپرستی این کار عظیم انتخاب کرد. نخستین جلد کتاب (از حرف الف تا س) در سال ۱۳۴۵ منتشر شد. چند سال بعد با تغییر مدیریت موسسه فرانکلین درگیری‌های مصاحب سخت‌گیر با ناشر، کار به قطع همکاری او با دایره‌المعارف انجامید.

بنای عظیمی که محتاج مراقبت است

مصاحب پیش از ترک سرپرستی دایره‌المعارف کارهای اصلی را به انجام رساند و پایه‌ها و اساس کار را مشخص کرد. جلد دوم که حدود ده سال پس از جلد اول انتشار یافت، تقریباً بر همان مبنایی شکل گرفت که مصاحب می‌خواست.

محمود، برادر غلامحسین مصاحب که از ابتدای کار همراه با احمد آرام از معاونان و همکاران ارشد او بود، در مراسم یادبودی که چند سال پیش برگزار شد می‌گوید، در جلد سوم «عبارت پردازی و تعارف زیاد شد، و اغلاط زیادی هم در آن راه یافت.» او می‌افزاید: «پیش از چاپ جلد سوم که در حقیقت بخش دوم جلد دوم و قسمت پایانی کتاب است «در مقالات حرف "م" چهار هزار و هشتصد غلط پیدا کردم.»

به علت چهار دهه‌ای که میان چاپ بخش اول و آخر دایره‌المعارف فاصله افتاده، طبیعی است که بسیاری از مطالب آن محتاج ویرایشی تازه باشد. بسیاری از اشخاص که در این کتاب از آنها نام برده شده، دیگر زنده نیستند، نام بسیاری از خیابان‌ها، شهرها و مکان‌ها تغییر کرده و در این کتاب از کشورهایی چون یوگسلاوی یا آلمان شرقی صحبت شده که دیگر وجود ندارند. تالیف دایره‌المعارف کاری نیست که یکبار انجام و تمام شود. این اثر مانند آثار مشابه محتاج بازبینی و ویرایش است، گرچه بعضی از دست‌اندرکاران معتقدند اگر بازچاپ این کتاب وابسته به ویرایش آن شود، ممکن است چهل سال دیگر بگذرد.

کتابی فراتر از یک دانشنامه

دایره‌المعارف مصاحب، سوای محتوایش که دقت نظر و سختگیری‌های سرپرست آن را اثبات می‌کند، در شکل ظاهر نیز اثری کم‌نظیر و راهگشا در تاریخ نشر کتاب در ایران محسوب می‌شود.

غلامحسین مصاحب برای تدوین و سپس نشر دایره‌المعارف با کمبودها، ضعف‌ها و نارسایی در شیوه نگارش فارسی و امکانات حروف‌چینی سربی روبرو بود که برای اغلب آن‌ها چاره‌ای اندیشید که اغلب یاور و الگوی نسل‌های بعدی شد. سفارش طراحی حروف خمیده (در برابر حروف ایتالیک لاتین)، آوانگاری واژه‌های نامانوس و خارجی، تغییر در فاصله بندی کلمات در حروف‌چینی سنتی، و استفاده از حروف و علائم اختصاری جزئی از کارهایی است که مصاحب در جریان تدوین دایره‌المعارف ابداع کرد و به انجام رساند.

تقریباً تمام کسانی که در جریان تدوین دایره‌المعارف با مصاحب همکاری کرده‌اند، معتقدند که این همکاری زمینه‌ی پرورش نسلی تازه از پژوهشگران ایران را فراهم کرد که در عمل پایبندی به شیوه‌ی علمی و مدرن پژوهش را آموخت و تجربه کرد.

نویسنده: بهزاد کشمیری‌پور

تحریریه: شهرام احدی

<http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4782548,00.html>